УДК 81'367.332.7+164.2
Мединська Н. М.

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРЕДИКАТИВНОЇ СИНТАКСЕМИ ДІЄСЛІВ БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ ДІЇ

У статті з'ясовано категорійні значення дієслів багатократно-дистрибутивної дії, зумовлені їхньою внутрішньою сутністю як мовних одиниць, до змісту яких входить пропозиційна функція предиката в реченні-висловленні.

Ключові слова: предикат, дієслова багатократно-дистрибутивної дії, пропозиційна структура, синтаксема.

З другої половини XX ст. у лінгвістичній науці помітно зріс інтерес до семантики мови, до організації одиниць різних мовних рівнів, що служать засобами пізнання і комунікації. Науковий пошук мовознавців спрямований на поглиблене вивчення семантичних, формально-граматичних та функціональних особливостей слова як універсального мовного знака, що концентрує в собі змістові характеристики категорійних значень різних рівнів частин мови. Функційно-семантичний підхід поширюється і на проблеми центрального класу слів — дієслів, які репрезентують своєрідність своєї семантики на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях.

Проблема дослідження функціональної категоризації дієслів є **актуальною**. Яскравим прикладом цього стали роботи О. О. Потебні, О. О. Шахматова, І. І. Мещанінова, Ф. П. Фортунатова, В. В. Виноградова та ін. Упродовж XX ст. дієслово вивчали зарубіжні (Ю. Д. Апресян, Л. В. Щерба, Г. О. Золотова, Ю. С. Степанов, Л. М. Васильєв, О. В. Падучева та ін.) та українські лінгвісти (О. С. Мельничук, Й. Ф. Андерш, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, І. І. Слинько, Т. Є. Масицька, М. В. Мірченко, Н. Л. Іваницька, М. І. Калько).

Основи функційного підходу до вивчення мови взагалі і окремих його елементів в україністиці досить активно розвивають І. Р. Вихо-

ванець, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк. М. В. Мірченко, О. І. Леута та ін. Проте залишається багато нерозв'язаних питань, що стосуються комплексного вивчення дієслова в сукупності його семантичних та функційних ознак.

У статті поставлено за мету з'ясувати ситуаційну зумовленість предикативної синтаксеми дієслів багатократно-дистрибутивної дії.

Логіко-семантичний підхід у дослідженні синтаксису пов'язаний з вивченням об'єктивного змісту речення, що є відображенням екстралінгвальної ситуації — внутрішньо цілісного фрагмента дійсності. Будуючи повідомлення, мовець обирає насамперед деяку логіко-семантичну схему, яка визначає структуру речення. Вивчення речення з погляду логіко-семантичного аспекту враховують багато українських і зарубіжних мовознавців. Й. Ф. Андерш серед виокремлених ним трьох рівнів представлення об'єктивного змісту речення (денотативний, логіко-семантичний, мовно-семантичний) саме логіко-семантичний пов'язує з поняттями і відношеннями між ними [1, с. 8]. На думку І. Р. Вихованця, у структурі речення можна виділити чотири яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний і власне-комунікативний. Компоненти власне-семантичної структури речення він розглядає як глибинний ярус, що відбиває логічну будову речення [2, с. 125].

С. Д. Кацнельсон наголошує, що в аналізі зв'язків необхідно враховувати мисленнєві передумови, пов'язані з деякими об'єктивними подіями чи реальним станом речей [4, с. 160–161]. О. В. Падучева запропонувала класифікацію речень на основі пропозицій — концептів ситуацій [8, с. 98]. І. П. Сусов увів поняття «абстрактної ситуації» — мисленнєвої схеми, що охоплює безліч денотативних ситуацій з однаковою будовою [10, с. 120]. М. І. Лещенко на матеріалі білоруської та французької мов пропонує розглядати структуру речення в актуальному (семантико-синтаксичному) та віртуальному (логічному) аспектах. Віртуальний аспект у його потрактуванні представляє типову ситуацію як концептуальну модель (логіко-семантичний предикат), що формує відповідну мовну семантико-синтаксичну структуру речення [5, с. 13]. Таке тлумачення теоретично обґрунтовано і хоча для позначення невербального рівня речення немає загальноприйнятого

терміна (відомі — логіко-семантичний, віртуальний, власне-семантичний), беззаперечним є співвіднесеність речення з пропозицією. Це дає підстави йменувати його терміном «пропозиційний рівень речення» (пропозиційна структура речення).

На вербальному рівні речення лексичне наповнення пропозиційної схеми конкретизує та прив'язує повідомлення до фрагмента дійсності. Семантико-синтаксичну структуру речення формують два типи знаків: предикатні та непредикатні, синтаксеми, серед яких центральним, конститутивним компонентом є предикат, що визначає кількість і якість залежних від нього непредикатних компонентів. Синтаксеми — це елементарні одиниці, пов'язані у структурі речення певними синтаксичними відношеннями з іншими подібними одиницями та виокремлені на основі семантико-синтаксичних відношень, що виражають стосунки між предметами і явищами навколишнього світу [7, с. 23; 11, с. 31].

Синтаксеми (синтаксичні форми слова) у функції суб'єкта та предиката вступають у предикативні відношення. Ця предикативна ознака приписується предмету-носієві у відповідному плані часу, модальності та особи. Тому повідомлення, яке виникло як результат предикативного сполучення головних компонентів, завжди співвіднесене з позамовною дійсністю. У такому розумінні предикативності з'являється можливість двох трактувань предикативності: як відношення змісту речення до дійсності та як відношення між суб'єктом і предикатом [3, с.154].

Речення-висловлення як одиниця мови і «мовленнєвого спілкування» відображає нижчий чи вищий ступінь абстрактного мислення мовця і становить складну змістову структуру, вербалізовану мовними засобами різних рівнів.

На противагу тлумачення предикативності як функції повідомлення, яка протиставляється функції називання [6, с.12], сьогодні переважає думка, що предикативність як загальна ознака всіх речень має часові і модальні характеристики, виявляє граматичний спектр, своєрідний за граматичною категоризацією в часовій і просторовій локалізації та категорійним значенням особи (хоча останній аспект визначають не всі). І. Р. Вихованець вважає, що предикативність — це

комплексна семантико-синтаксична реченнєва категорія, до змісту якої входять категорії часу і модальності [3, с.62]. Прихильники теорії динамічного синтаксису (О. С. Мельничук, С. Г. Ільєнко, А. П. Загнітко, І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Я. Плющ та ін.), розходячись у деталях, загалом визнають наявність (експліцитно чи імпліцитно) «особи» в усіх типах речень.

У мовленнєвому акті взаємопроникнення зазначених категорій відбувається і в плані змісту (позиція мовця визначає часткові значення часу, модальності, особи), і в плані вираження (координація в особі, числі та роді між головними компонентами зазначеними цих категорій між суб'єктним та предикатним компонентам, злиття у дієслівних флексіях значень часу, модальності та особи). Отже, в реальному мовленні виокремлену ознаку супроводжують певні об'єктивно-модальні та часові характеристики (предикативні ознаки). Оскільки стосунок ознаки до предмета в мовленнєвому акті встановлює сам мовець, то предикації властивий ефект безпосередності, присутності — «я — тут — зараз».

Граматико-семантична структура речення (в його предикативному мінімумі) ґрунтується на взаємозумовленому вираженні суб'єктного та предикатного компонентів у відповідній формі з відповідним категорійним значенням відповідній граматико-семантичній структурі, або моделі речення.

Аналіз синтаксичних категорій висловлювання в комунікативно-прагматичному аспекті передбачає враховування конкретної мовної ситуації, а також особливостей компонентів цієї ситуації (намір мовця, предмет мовлення, обставини тощо), та як саме в категоріях предикативності й модальності відображено дійсність у комунікативному акті. Невід'ємними компонентами аналізу синтаксичних категорій висловлювання є його учасники — мовець, слухач, і тільки в умовах конкретного мовного акту може бути виявлений імпліцитний сенс змісту висловлювання, адресований для сприйняття слухачеві. Формування змісту висловлення базується на взаємодії лексичних, словотворчих, морфологічних і синтаксичних значень, що знаходять безпосереднє відображення у сукупності контекстної та ситуативної інформації, а також у суб'єктивній оцінці мовцем. Розгляд синтаксичних категорій предикативності і модальності в комунікативно-праг-

матичному аспекті дозволяє виявляти співвідношення експліцитного й імпліцитного компонентів висловлювання.

Українські мовознавці обстоюють власну позицію щодо виокреслення типів предикатів із урахуванням часових і субстанційних характеристик (з опорою на останні), наголошуючи, що непредикатним словам більшою мірою властиві парадигматичні семи, а предикатним — синтагматичні, як такі, що потенційно визначають валентну модель речення і характеризують у якісному плані його валентних партнерів. Важливою при цьому, як уже наголошувалося, виступає характеристика суб'єкта — центральної іменникової синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення-висловлення. Запропонована І. Р. Вихованцем типологія предикатів передбачає 6 типів: дії, процесу, стану, якості, локативного та кількісного [2, с. 250]. Предикати з різним сполучувальним потенціалом семантико-синтаксичного рівня займають відповідні місця: предикати дії — першого рангу, процесу — другого, стану — третього, якості — четвертого тощо. Але система предикатів передбачає поділ на підкласи, на дрібніші групи. Побудовані за логіко-семантичною ознакою, такі класифікації зазвичай ураховують поділ на найбільш абстрактні за значенням категорії (такі, як «сутність», «якість», «кількість», «відношення», «час», «місце», «стан», «положення», «дія», тощо), кількість яких різна в інтерпретаціях різних наукових шкіл. Така таксономія групується на виділенні окресленого граматиками набору структурних схем простого речення. Тобто для такої рубрикації до уваги взято не лише власне предикат, а й пов'язаний із ним другий компонент — «можливість його співвіднесення з деяким суб'єктом» [9, с. 150].

Дослідники синтаксису основним типом називають *предикат дії* — це основний клас дієслівних предикатів, яким властиві характерні ознаки активності, динамічності, локалізованості в часі і просторі (фазовість).

Предикати дії становлять ядро дієслів багатократно-дистрибутивної дії (БДД), головною семою яких є 1) «спрямованість дії на кілька об'єктів» або 2) «виконання дії багатьма суб'єктами».

Активність як семантична категорія, в основі якої лежить протиставлення активних та інактивних первнів, дістає вияв у взаємодії

та взаємозв'язку дієслівних лексем з іменними актантами. Ця характеристика дієслівних предикатів ББД пов'язана з суб'єктом — істотою. Активні дієслова виражають дію, яка спрямована й на об'єкт (чи суб'єкт) і викликає у ньому відповідні зміни, тобто внаслідок дії об'єкт створюється, змінюється або знищується. У сфері активної дії БДД наявні суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні смислові відношення: ***Перекидали*** *усе в скрині, а намиста нема!* (І. Нечуй-Левицький, III, 1955, 217). *Стали турбаї козачих свої прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви* ***покрав*** *та* ***попалив*** (Ю. Янов., II, 1958, 187).

У сфері суб'єктно-суб'єктних відношень активність самих людей може бути спрямована з виховною, творчою метою або впливу на інших людей: *Ті, що* ***поскінчували*** *курс, були надзвичайно веселі та говорючі* (І. Нечуй-Левицький, I, 1956, 618); *Уроки він* ***повчив*** *ще вчора* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 91); зміну зовнішнього вигляду: *В його (свата) виріс хвіст і роги. Зробивсь він лютий, наче вовк. Ногами посуд* ***перетовк*** (О. Олесь, Вибр., 1958, 298). *(Василь): Дати вам волю — усіх би людей* ***перестригли*** *в ченці, так що й мир перевівся б* (П. Мирний V, 1955, 98); знищення інших живих істот, а також з метою спілкування з навколишнім середовищем та тваринним світом *(Марко) Я їх, падлюк (фашистів), сорок штук* ***перетопив*** *на перевозі* (Мороз, П'єси, 1959, 8).

В активних дієслівних предикатах кількісне уточнення ББД може бути представлено за шкалою інтенсивності дії (міри вияву): немаркованість дії — деяка інтенсивність дії — значна інтенсивність дії: *Тхе! — сказала Олеся, покуштувавши сухої ніжки — Килина не догляділа й* ***пересмажила*** *й* ***попсувала*** (І. Нечуй-Левицький, III, 1956, 99); *Геть мене* ***потовк*** *(чоловік), місця живого нема — скрізь синяки…* (М. Коцюбинський, I, 1955, 437); ***Попересушувала*** *все насіння* (Сл. Гр.).

Предикати процесу дієслів БДД також наділені ознакою динамічності: *Всі, хто був почав підспівувати, один за одним* ***помовкли і слухали****, як вони гарно вдвох* ***співають*** (П. Куліш, Вибр., 1969, 292).

Вираження дистрибутивності стану, що є наслідком тривалого процесу багатьох суб'єктів, властиве неперехідним дієсловам доконаного виду (зрідка недоконаного виду): *перегинути, перемирати,*

повиживати, поховатися, позастраховуватися: Подивись: женці схилились, ***Потомились*** *І від праці від тяжкої Потом вкрились* (М. Рильський, І, 1960) (СУМ VI: 414).

Предикативна синтаксема дієслів БДД може мати й інші дистрибутивні значення, які входять до окремих мікрополів і перебувають на периферії лексико-семантичного поля дистрибутивної дії.

Ядерною семою, що об'єднує дієслова поля «повторюваної дії», є дискретність у часових параметрах подій: події можуть повторюватися через відповідні інтервали часу або безперервно минати одна за одною. При цьому можна виокремити кілька нашарувань на основне значення дієслів:

послідовної розподільної дії, яка формально реалізується обставинним детермінантним компонентом *«одне (один) за одним (багато чого-небудь)»: перехапати, перевалити, поскладати, перетравлювати, переховати.* Наприклад: Передавати, док., перех. Дати все або багато чого-небудь, одне за одним. *Хіба я мало* ***передавав*** *старій грошима або хлібом?* (М. Кроп., І, 1958, 465) (СУМ VI: 162);

повторюваної дії, що виражається засобом приєднання до дієслів БДД обставинного детермінанта типу *заново, повторно, по-іншому: перекрашувати, перелічувати, перемазувати, перемірювати.* Наприклад: Перепирати, недок., перепрати, док., перех. 1. Прати ще раз, повторно або багато разів. *Одного дня* ***перепирала*** *Рахіра кілька сороченят доччиних* (О. Коб., ІІ, 1956, 653) (СУМ VI: 246).

Ознакою предикатів дієслів БДД зі значенням темпоральності є сполучуваність дієслова з обставинними поширювачами «надовго», «тривалий час», «якийсь час», «багато разів» (кількаразово): *поутримувати*, *поухилятися*, *похрумати*, *попосидіти*. Наприклад: *Кочубей разом з Іскрою справді вирушили до Криму, щоб* ***пересидіти там якийсь час,*** *але потім змінили свої наміри і повернули в бік Росії* (Козацькі вожді України. Т. 2. — Сушинський Богдан).

До розглядуваного мікрополя входять також дієслова, які можуть передавати переміщення нормативного темпу, повільне, чимось утруднене, швидкого чи невизначеного темпу.

Значення «тривалого неспрямованого переміщення у часі» реалізують дієслова *поповозити, попотягати, попоходити*: ***Довгенько-та-***

***ки попоїздили**, ще раз перевернулись, поки натрапили на шлях* (Стор., I, 1957, 106) (СУМ VII: 216).

Семи сполучуваних слів вступають у взаємодію, що дає підстави говорити про їхнє внутрішнє (семне) співвідношення в лексемах (комбіновану семіологічну та синтаксичну відповідність об'єднаних слів).

Семантична ознака кратності зумовлена як контекстом, так і семантикою дієслів, які здатні виражати багаторазові, кратно-темпоральні значення: *Діти скоренько **позлізали** з плота й хотіли-таки зараз до трьох лісків іти* (Кобр., Вибр., 1954, 153). Прислівниковий детермінант підкреслює, що багаторазова дія відбувається швидко.

Сучасний стан лінгвістичної теорії уможливлює дослідження ознакових слів у функції предиката в комунікативному аспекті на концептному та мовному рівнях значення слова як одиниці когнітивно-мовної семантики. Метамова постає на основі об'єднання логічної мови (в аналізі використовуються поняття суб'єкт, об'єкт, пропозиція) та слів із вузьким значенням, позбавлених багатозначності і синонімічності. Семантика предиката об'єднує не тільки його лексичне значення, а й імпліцитні смисли залежно від структури поля предиката як ядерні (центральні чи периферійні).

Отже, ситуаційна зумовленість предикативної синтаксеми дієслів багатократно-дистрибутивної дії засвідчує тісний зв'язок мовних функцій і взаємодію поняттєвих і граматичних категорій, своєрідно представлених у лексичній, морфологічній і синтаксичній семантиці, своєрідно продукованій в актах мовлення за закономірностями граматики мови.

Список літератури

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. — К.: Наук. думка, 1987. — 191 с.
2. Вихованець І. Р., Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська., В. М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1983. — 219 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
4. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 864 с.

5. Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения / М. И. Лещенко. — Минск: Вышэйшая шк., 1986. — 131 с.
6. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 198 с.
7. Мухин А. М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка / А. М. Мухин. — Л.: Наука., 1980. — 308 с.
8. Падучева Е. В. Семантические типы ситуаций и значение всегда / Е. В. Падучева // Семиотика и информатика: [сб. науч. ст.]. — М., 1985. — Вып. 24. — С. 96–116.
9. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. — М.: Наука, 1985. — 335 с.
10. Сусов И. П. Ситуация как означаемое предложения на реляционном уровне / И. П. Сусов // Вопр. английской и французской филологии. — Тула, 1972. — С. 25–48.
11. Чеснокова Л. Д. Элементарная синтаксическая единица как компонент семантической структуры предложения / Л. Д. Чеснокова // Семантическая структура предложения. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1978. — С. 29–41.

Лексикографічні праці

1. СУМ — Словник український мови: [в 11 т.] / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1970–1980.

N. Medynska

SITUATIONAL CONDITIONALITY OF PREDICATE SYNTAXEME OF MULTIPLE-DISTRIBUTIONAL ACTION VERBS

The article clarified categorical meaning of repeatedly-distributive action verbs caused by their inner essence as language units, the content of which includes propositional function of predicate in a sentence-utterance.

On the verbal level of a sentence lexical content of propositional scheme specifies and attaches the message to a fragment of reality. Semantic-syntactic structure of a sentence is formed by two types of signs: predicate and not predicate, syntaxemes, including predicate as a central, constitutive component that specifies the number and quality of subordinate not predicate components.

Predicates of action constitute the core of repeatedly-distributive action verbs (RDA), a major seme of which is 1) «direction of action at several objects' or 2) «execution of the action by many entities.» Active verbs express an action that aims both at object (or subject) and causes corresponding changes

in it, that is in the result of actions the object is created, changed or destroyed. In the sphere of RDA active action subject-object and subject-subject relationship meaning exists.

Predictive syntaxeme of RDA verbs may have other distributional meanings which belong to specific microfields and stay on the periphery of the lexical-semantic field of distributive action: «repeated actions», «temporality».

Semantic feature of the multiplicity is defined both by context, and verb semantics that are capable to express multiple, multiple-temporal meanings.

So, situational conditionality of predicative syntaxeme of repeatedly-distributive action verbs demonstrate the close relationship of language functions and close interaction of conceptual and grammatical categories originally presented in lexical, morphological and syntactic semantics, originally produced in acts of speech in accordance with grammar patterns.

Keywords: predicate, repeatedly-distributive action verb, propositional structure, syntaxeme.

Матеріал надійшов 14.09.2016